

Et grafisk blad fra Lüneburg og dets brug i Danmark

– lidt fortsat forlæggshistorie fra 1600-tallet

Af Carsten Bach-Nielsen

I *Kirkehistoriske Samlinger* 1992 bragtes en artikel med titlen »En motivforskydning. F.C. Bredahls mindetavle i Taulov Kirke«. Den var skrevet af mig, der nu 17 år senere vender tilbage for at fremlægge nogle nye resultater og efterlyse mere viden om de tryk, der sikkert endnu mangler for helt at gennemlyse det stykke forlæggshistorie, som det her skal handle om. I mellemtiden er der nemlig fundet nye brikker i det puslespil, det ofte er, når man har med trykgrafik at gøre. Grafiske blade kopieres og genbruges i stadigt nye sammenhænge. I 1992 antog jeg, at det umiddelbare forlæg for Bredahls mindetavle i Taulov Kirke var at finde i den kobberstukne frontispice til Christian Cassubes fuldkomne salmebog fra 1677. Det tror jeg ikke mere.

I 1993 satte jeg motivet med mennesket, der rejser sig og skyder lovens tavler bort fra sin ryg, ind i en anden sammenhæng. Billedtemaet viste sig nemlig at kunne føres tilbage til De sydlige Nederlande, hvor kunstneren Hieronymus Wierix i begyndelsen af 1600-tallet skabte et kobberstik med motivet efter et maleri af Jacob de Backer.¹ Dette kobberstik mentes at ligge til grund for motivet på epitafiet over Hans Olufsen Riber i Horsens Klosterkirke. Denne observation var også gjort af kunsthistorikeren Merete Berggild.² Senere viste jeg dog ud fra ikonografiske kendetegn, at dette nok alligevel ikke umiddelbart var tilfældet, idet forlægget for Lauritz Andersen Ribers epitafium over Hans Olufsen Riber snarere skulle søges i et flyveblad med det samme hovedmotiv af Hans Jacob.³ Så vidt, så godt.

1. Carsten Bach-Nielsen: »Mellem Wittenberg og Antwerpen. Nogle grafiske forlægs konfessionelle omverden«, *Ico. Ikonografisk Post*, 1993, 3, s. 13-28.

2. Merete Berggild: »Den lutherske teologis indflydelse på nordeuropæisk billedkunst. Motivet lov og nåde. Udformning og variation«, upubliceret opgave ved Institut for Kunsthistorie, Aarhus Universitet, u.å.

3. Carsten Bach-Nielsen: »Mixed Media. The Use of Popular Prints in Scandinavian Church Decoration«, *Popular Prints and Imagery. Proceedings of an International Conference in Lund 2000*, Kungl. Vitterhets Historie och Antikvitets Akademien, Konferencer 53, red. Niels-Arvid Bringéus og Sten Åke Nilsson, Lund 2001, s. 367-380.

Her skal jeg forfølge det mulige grafiske forlæg for de danske forekomster af det nævnte motiv et stykke videre. I bogtrykkets ældre tid var det selvsagt ikke muligt at op- og nedskalere billeder. Havde man et kobberstik eller et træsnit, der passede til kvartformat, var der ikke andet at gøre, end at lave det i mindre udgave, hvis man skulle bruge det i en oktav eller duodes. Alt tyder på, at titelkobberet i C. Cassubes salmebog er en sådan kopiering til mindre format. Et kobberstukket blad med motivet findes i en anden dansk bog, en kvart, nemlig i Peder Zachariæsen Nackskovs *Den reene Evangeliske Religions Artickler/Indrettede efter GUDS Hellige Ord/Den Augsburske Bekiendelse/Og adskillige Læreris Skrifter/I deris rette grundige Meening og Forstand/GUD til Ære/og hans Kircke til Opbyggelse/Udi Fyrgetyve Prædickener Med Fire nyttige Registrere/sampt Anviisning til Søndagernis og Fæsternis Evangelia*, København 1697. Bogen er trykt og forlagt af »Kongelige Majestets og Universit. Bogtrycker Johan Philip Bockenhoffer«. Bogen udkom to år efter sin forfatters død. Nackskov eller Naskov levede fra 1635 til 1695; han var herredsprøvt og sognepræst i Skødstrup og Elsted nord for Århus.

En ældre og kunstnerisk set langt bedre, kobberstukket version af motivet nu er fremkommet, nemlig i en tysk postil, Theodor Steding: *Evangelische und Epistolische Hauss-Postill über die Jährlich-Sonntägliche/wie auch Fürnemste Fest- und Apostel-Tage. Das ist: Kurze/Nützliche und Selige ANWEISUNG/wie Eltern/Kinder und Gefinte zu Hause Durch Verlesung und Betrachtung der Sonntäglichen/wie auch fürnemsten Fest- und Apostel-Evangelien und Episteln des ganzen Jahres/in ihrem Christentumb erbauet/zu wahrer Gottseligkeit angeführet/und sonderlich mit der rechten Feyer des Sabbaths und Fest-Tage abgerechnet werden können. Auf eine gar deutliche und verständliche Art/in richtige Fragen und Antwort verfasset/und auff inständiges Anhalten und Begrehren/wie noch nie also beysammen geschehen/von neuem dem Druck übergeben/Durch Den ümb die Evangelische Kirche Wohlverdienten numero seligen Herrn M. Theodorum Stedingk/gewesenen Pastoren der Christlichen Gemein in der Stadt Oldendorff/und Schaumburgischen. Sp. Superintendenten. Mit Churfürstl. Sächs. wie auch Fürstel. Braunsch, Lüneb. Durchl. PRIVILEGIIS. Lüneburg/Gedruckt durch die Sterne. Im Jahr Christi 1664*. Bogen, der således er trykt i det Stern'ske Bogtrykkeri i Lüneburg, er åbenlyst ifølge det barokke titelblad trykt efter forfatterens, Theodor Stedings død. Han levede fra 1582 til 1653. Dedikationerne og hyldesterne i bogen viser, at den er skrevet og beregnet for udgivelse i 1647, altså endnu før Trediveårskrigens ophør.

Postillen er blot et skvulp i den syndflod af opbyggelsesprodukter der oversvømmede de lutherske menigheder efter Trediveårskrigen, og dog er den på nogle måder markant. Bogtrykkeren i Lüneburg, Johannes Stern var bevidst om bogtrykkets store nytte, efter at Trediveårskrigen havde forårsaget, at præstegårdene og kirkerne var blevet plyndret for bøger og bibler. Hermed fulgte en nød, som han dybest set anså for Satans værk. Over for dette faktum besluttede Stern at stille sit trykkeri

Titelkobber fra Theodor Stedings postil, trykt på Sterns bogtrykkeri i Lüneburg 1664, fot. C. Bach-Nielsen.

til tjeneste i kampen mod Satan – ved udgivelse af bibler og opbyggelsesbøger.⁴ Således blev Stedings bog med 11 års forsinkelse udgivet i Lüneburg langt fra forfatterens hjemegn.

En for krigstiden forståelig skepsis over for det at oprette fysiske monumenter eller stiftelser lyser ud af Stedings egen dedikation. Bogen er nemlig udgivet som et »Memorial« og dediceret pastorens og superintendentens sønner, døtre og svigersønner. I stedet for et ædelt, jordisk og forgængeligt klenodie skriver han, at han sender bogen til trykken som et evigtvarende minde og erindring om den kærlighed og det venskab, der har hersket i familien – i den forvisning, at dette vil tjene efterkommerne bedre. Den vil gavne hans børns og børnebørns bestandige legems- og sjælesundhed.⁵ For den almindelige kristne læser oplyses det, at bogen skal tjene til sabbattens fejring og overholdelse, hvortil tre ting tjener: kirkeøvelse, husøvelse og læsning af gode og nyttige teologiske bøger. Bogen er forsynet med et kobberstukket portræt af Theodor Steding i sit 70. år og efter 40 års præstetjeneste. Altså i 1652. Det er stukket i Hamborg af Bartholomé Iselburg, der ved midten af 1600-tallet var kendt for sine stik af Hamborgs kirker og en række tørre, men nøjagtige portrætter. Man har dårligt overblik over Iselburgs produktion. Derfor er det nærmest umuligt at afgøre, hvorvidt han er mester for det her behandlede titelkobber med Johannes og Paulus og menneskets befrielse fra lovens tryk.

Beskrivelse af kobberstikket i Stedings postil

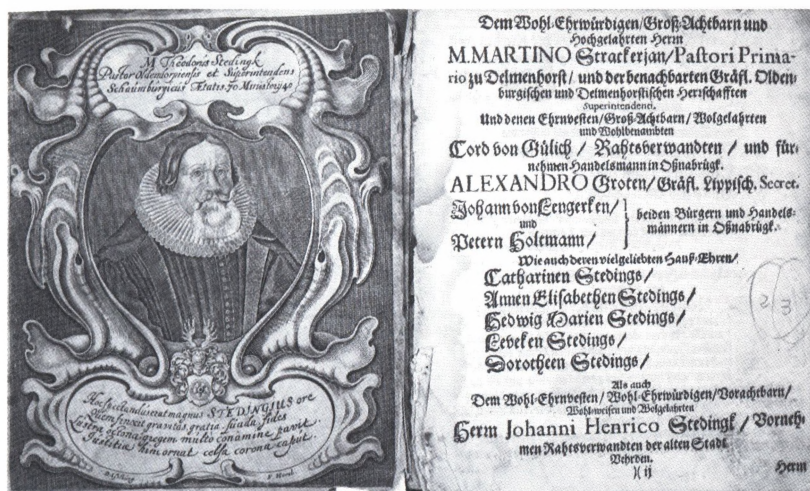
Centralt i billedet ligger en nøgen mand med en scepterlignende genstand i hånden. På hans ryg ligger lovens tavler og en stor vægt. På båndet omkring scepteret eller staven læses en henvisning til 1. Mos

4. Gerhard Körner og Helmut Pless: *350 Jahre v. Sternsche Buchdruckerei KG Lüneburg 1614-1964*, Lüneburg 1964 u.s. Familien Stern blev adlet af kejseren. Det fornemme trykkeri tiltrak forfattere som pædagogen Amos Comenius og poeten Johannes Rist, og det Stern'ske Bogtrykkeri blev på opbyggelsesmarkedet det førende i Tyskland og i Norden. Dets største opgave var udgivelsen af Osianderbibelen i 1650, se: Hans Dumrese og Friedrich Carl Schilling: *Lüneburg und die Offizin Sterne*, Lüneburg 1956, s. 65-69.

5. Ud over den næreste familie betænkes også en række embedsmænd, førstepræst Martin Strackerjan i Delmenhorst og rådsherrerne Cord von Gülich i Osnabrück og den grevelige, lippe'ske sekretær Alexander Grot samt to handelsfolk fra Osnabrück. Om en anden lignende og meget markant dedikation til nære familiemedlemmer se: Carsten Bach-Nielsen: »Sjælens Urtegaard og dens billeder«, *Danmark og renessancen 1500-1650*, red. C. Bach-Nielsen, J. Møhlenfeldt Jensen, J. Vellev og P. Zeeberg, København 2006, s. 251-252.

3,15 (Jeg sætter fjendskab mellem dig og kvinden, mellem din sæd og hendes sæd; den skal knuse dit hoved, og du skal hugge den i hælén). Lige nedenfor kryber slangen fra Paradiset. Under den læses henvisning til 1. Kor 15, 54 om dødens overvindelse (Men når dette forkrænelige har iført sig uforkrænelighed, og dette dødelige har iført sig udødelighed, da skal det ord opfyldes, som står skrevet: »Døden er opslugt og sejren vundet«). Løftende på lovtavlerne står til venstre Johannes Døber; til højre Paulus med sit sværd og bibelbogen. Begge peger de på lammet, der med korsfane har fundet sit leje på et kors oppe på et bjerg i baggrunden. Under dette motiv står Es 43, 25: »Din misgerning sletter jeg ud, jeg, jeg, for min egen skyld, kommer ej dine synder i huk«. Oven over lammet læses henvisning til Joh 1, 23: »Han svarede: »Jeg er en røst af en, der råber i ørkenen: 'Jævn Herrens vej!' som profeten Esajas har sagt«». Et skriftbånd hænger i himlen, båret oppe af en engel og en ørn, to af evangelistsymbolerne. Heri læses titlen på Stedings bog. Dette er omstrålet af det himmelske lys, der udgår fra Jahves navn i det høje.

Under Johannes Døberen citeres Es 40,1 og under Paulus 2. Tim 2,8 om at holde den opstandne Kristus i erindring. I bladets nederste felt residerer de to sidste evangelistsymboler, løven og oxen omkring en kartouche med bogtrykkerens navn og emblem.

Opslag i postillen med portræt af forfatteren, Theodor Steding, samt bogens dedikation, fot. C. Bach-Nielsen.

De danske forekomster

Kaster man et blik på det tilsvarende blad i Nackskovs bog om Religionsartiklerne, vil man se, at det kunstnerisk ikke hæver sig særligt højt, og at samtlige bibelhenvvisninger med begrænset held er raderet bort fra trykpladen. Det eneste skriftcitater findes i skriftbåndet i himlen med Joh 1,17. Bortradering af skriftstederne tjener som evidens for, at trykpladen tidligere har været anvendt i en anden bog, hvor henvisningerne har været følt mere relevante. Hvilken eller hvilke bøger, det kan være, ved jeg ikke. På det lille titelkobber i Cassubes fuldkomne salmebog fra 1677 mødes de skrifthenvisninger, der er at finde i bladet fra Stedings og Sterns tyske værk. Ganske vist er citaterne under Johannes og Paulus af pladshensyn kun angivet som henvisninger. Også kartouchen nederst ligger tydeligere i forlængelse af Steding/Stern med sit englehoved og bogtrykkerens symbolum.

Alt tyder på, at de københavnske boghandlere og -trykkere har haft et eksemplar af det i Stedings postil trykte blad til rådighed, men tydeligvis ikke selve kobberpladen. Derfor har de ladet det stikke som kopi. Cassube har måttet kopiere, fordi trykkeriet åbenlyst havde brug for et mindre format. Bockenhoffer har ganske givet fået adgang til det samme forlæg, da denne i 1682 forlovede sig med Dorothea Cassube og dermed giftede sig ind i det københavnske bogtrykkerdynasti. Han fik ved den lejlighed hendes privilegium som kongelig bogtrykker.⁶ Han overtog faktisk hele Cassubes trykkeri. Dermed fik han selvsagt også adgang til det forlæg, der havde været brugt til salmebogen fra 1677. Om det så er hans eget eller fruens forlag, der har ladet det stikke i den mere primitive udgave, kan man ikke sige. Vi ved heller ikke, om det er bevidst, at originalens teologiske tolkning er udeladt med særligt henblik på P. Zachariæsen Nackskovs bog.

Skriftstedernes finere teologiske tydning er heller ikke af maleren medtaget i F.C. Bredahls mindetavle i Taulov Kirke fra 1729. Den antagelse kunne ligge nær, at det faktisk er titelbladet fra P. Zachariæsen Nackskovs populære bog, der har tjent som forlæg. Dette blad er trods sin ringe kunstneriske kvalitet større og noget tydeligere end Cassubes salmebogsblad og mangler som sagt skrifthenvisningerne. Det er nu

6. Johan Philip Bockenhoffer (1651-97) var søn af en bogtrykker fra Strasbourg og blev stedsøn af Simon Paulli, som var broder til den lærde københavnske bogtrykker Daniel Paulli, se P.M. Stolpe: *Dagspressen i Danmark. Dens Vilkaar og Personer indtil Midten af det attende Aarhundrede*, II, København 1879, s. 222-248, spec. 222-228 og *Dansk biografisk Leksikon*, 2. udg.

efter sammenligningen med Stedings/Sterns tyske titelblad tydeligt, at figuren til højre på mindetavlen i Taulov i det oprindelige grafiske forlæg ikke er Moses, men Paulus. Maleren har forstået bladet som en

Titelkobber fra Peder Zachariasen Nackskovs *Den reene Evangeliske Religions Artickler*, trykt hos Philipp Bokkenhoffer i København 1697, fot. C. Bach-Nielsen.

modstilling af de to pagter og har uden videre frarøvet Paulus hans bog og smedet hans sværd om til den stav, hvormed Moses slog vand af klippen. Hermed burde i det mindste den misforståelse være rettet. Motivvandringens vej fra Nederlandene over Lüneburg og frem til Taulov er nu til dels jævnet og oplyst.

Summary

In *Kirkehistoriske Samlinger* 1992 I drew the attention to an epitaph in the parish church of Taulov near Fredericia in Eastern Jutland. The article pointed to a specific graphic source of its motif: the frontispiece of C. Cassube's complete hymnal of 1677. Since then the motif has been traced back to a more detailed print by H. Wierix of the Southern Netherlands. As to the origin of Cassube's frontispiece and the one used in Nackskov's *Articles of Religion* of 1697 this new investigation points to the Lüneburg printing house of the Stern in Lüneburg, Germany. Here a book of sermons by Theodor Steding of Schaumburg-Lippe was published in 1664 with a frontispiece quite similar to the Danish examples used by the Copenhagen printers Cassube and Bockenhoffer, though considerably more detailed. A new consideration makes it seem likely, that the Copenhagen printers have been copying the Lüneburg print with some significant alterations – such as the omission of the quotations of the Bible. This may have caused the painter of Taulov to interpret the figure of Paul as Moses. The theme of the print is not man between law and grace, but the liberation of the Old Adam from the weight of original sin and the future perspective of the new life in Christ.